

Maria Kaczmarek

Słownik rytmiczny wiersza Jana Kochanowskiego

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 69/2, 149-156

1978

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARIA KACZMAREK

SŁOWNIK RYTMICZNY WIERSZA JANA KOCHANOWSKIEGO

I. Materiał

Opracowanie słownika rytmicznego¹ wiersza Jana Kochanowskiego jest konieczne dla prześledzenia i scharakteryzowania językowej organizacji form wierszowych jego poezji. Badania te polegają na ustaleniu relacji istniejących między wierszem a prozą, czyli taką organizacją językową, która jest pozbawiona cech charakterystycznych dla ukształtowania wierszowego.

Materiałem analizy jest wiersz i proza Jana Kochanowskiego, przy czym słownik rytmiczny wiersza został opracowany w oparciu o dwa wybrane typy wiersza, a słownik rytmiczny prozy objął całą w zasadzie spuściznę prozatorską poety.

Wybrane typy wiersza to 13-zgłoskowiec sylabiczny ze średniówką po sylabie 7 i 11-zgłoskowiec sylabiczny ze średniówką po sylabie 5. Powyższy wybór uzasadniają dwie okoliczności: wymienione formaty pojawiają się u Kochanowskiego najczęściej spośród piętnastu, które stosował, i jednocześnie są najbardziej reprezentatywne dla systemu, którego był najwybitniejszym kodyfikatorem, a mianowicie dla sylabizmu. 13-zgłoskowce (7 + 6) i 11-zgłoskowce (5 + 6) stanowią łącznie 69,61% wszystkich wersów, z tym, że zdecydowanie liczniejsza jest grupa tych pierwszych, wynosi bowiem aż 47,76%.

Objętość słownika rytmicznego wybranych formatów wierszowych (analizie poddano po 500 wersów każdego rozmiaru) jest następująca:

13-zgłoskowiec				
człon średniówkowy	1328	zestrojów	1933	wyrazy
człon klauzulowy	1098	„	1456	„
11-zgłoskowiec				
człon średniówkowy	950	zestrojów	1472	wyrazy
człon klauzulowy	1132	„	1487	„

¹ Za słownik rytmiczny wypowiedzi językowej uznano inwentarz określonych klas zestrojów akcentowych (taktów) i określonych klas wyrazów (słowoform) tej wypowiedzi — zgodnie z założeniami przyjętymi w artykule: M. Červenka, Z. K o p c z y ŋ s k a, L. P s z c z o ł o w s k a, K. S g a l l o v á, A. S ł a w o w, *Słowań-*

Proza, traktowana jako tło ogólnojęzykowe dla wiersza, zbadana została prawie w całości². Pomińłam jedynie *List do Stanisława Fogelwедера* oraz *List do Jana Zamoyskiego*, ponieważ są zbyt gęsto przeplątane łaćciną, a także — ze zrozumiałych względów — *Ortografiję polską*. Z uwagi na wymaganą przy sporządzaniu słownika rytmicznego prozy dużą liczbę zestrojów akcentowych i wyrazów (10 000 wyrazów) i szczupłość prozatorskiego dorobku poety włączyłam do moich badań także utwór dialogowany *Wróżki*. W sumie uzyskałam 6375 zestrojów, zawierających 9203 wyrazy.

Liczbowe wyniki przeprowadzonych analiz podaję w tabelach (zob. s. 152—154).

II. Słownik rytmiczny prozy (tab. 1)

Jan Kochanowski w swoich utworach prozaicznych zdecydowanie preferuje zestroje akcentowe 2-sylabowe, które stanowią aż 41,42% wszystkich zestrojów. Na drugim miejscu uplasowały się zestroje 3-sylabowe (29,70%). Następna pod względem liczebności pozycja to zestroje 4-sylabowe (14,76%). Pozostałe zestroje stanowią margines w zbadanym materiale prozaicznym; są to zestroje 1-sylabowe (6,19%) oraz 5-sylabowe i dłuższe (5,39%)³.

Dość pokaźny procent zestrojów akcentowych ma budowę złożoną. Jedynie w grupie zestrojów 2-sylabowych procent ten jest znikomy, za ledwie 3,5, o przewadze wariantu z drugim wyrazem akcentowanym.

Pomiędzy zestrojami akcentowymi 3-sylabowymi zestroje akcentowe składane stanowią połowę. Najliczniej przy tym występuje odmiana obejmująca dwa wyrazy, z których pierwszy jest monosylabą nieakcentowaną (-/+ -).

Natomiast w grupie zestrojów akcentowych 4-sylabowych zdecydowanie przeważają zestroje złożone, a odmiana z pierwszym wyrazem będącym monosylabą nieakcentowaną (-/-+ -) jest reprezentowana najslabiej.

W badanej prozie najliczniejsze są wyrazy 2- i 1-sylabowe. Wyrazy 2-sylabowe stanowią 39,08%, 1-sylabowe 38,09%, co daje łącznie 77,17% wszystkich wyrazów. Wyrazów 3-sylabowych, zajmujących trzecią pozycję co do częstości występowania, jest ponad dwukrotnie mniej niż

ska metryka porównawcza. *Słownik rytmiczny*. „Pamiętnik Literacki” 1973, z. 2. Tam też podane są zasady wyróżniania jednostek słownika rytmicznego.

² J. Kochanowski: *Wykład cnoty, Iż pijaństwo jest rzecz sprośna a nie-przystojna człowiekowi, O Czechu i Lechu historia naganiona, Wzór pań mężnych, Apotełmata, Przy pogrzebie rzecz*. W: *Dzieła polskie*. Opracował J. Krzyżanowski. Wyd. 5. T. 2. Warszawa 1967.

³ Spotyka się nawet zestroje 8- i 9-sylabowe, np.: „podobieństwo, że i to, co najpiękniejszego i co najpożyteczniejszego ludzie między sobą mają”.

2-sylabowych, bo tylko 15,72⁰/. Wyrazów 4-sylabowych jest prawie trzykrotnie mniej niż 3-sylabowych (5,51⁰/). Zupełnie znikomy udział mają wyrazy 5-sylabowe i dłuższe (1,62⁰/).

Wśród wyrazów 1-sylabowych zdecydowanie przeważają wyrazy atoniczne. Jest ich czterokrotnie więcej niż wyrazów ortotonicznych (30,75⁰/ wobec 7,34⁰/).

III. Słownik rytmiczny wiersza na tle słownika prozy (tab. 2 i 3)

Z uwagi na niejednorodność budowy badanych typów wiersza każdy z ich członów omówimy oddzielnie. Człony średniówkowe 13- i 11-zgłoskowców budowane są z różnej liczby sylab (7 lub 5), stąd różne wypełnienie tych członów zestrojami akcentowymi i wyrazami.

Znaczne różnice dotyczą zestrojów akcentowych 3-, 4-, 5-sylabowych i dłuższych, a także wyrazów 1-sylabowych. Zestawiając człony średniówkowe 13-zgłoskowca (7 + 6) i 11-zgłoskowca (5 + 6) należy odnotować większy w 13-zgłoskowcu udział zestrojów 3-sylabowych, zdecydowanie, bo aż siedmiokrotnie większy udział zestrojów 4-sylabowych, oraz znacznie mniejszą częstotliwość zestrojów akcentowych 5-sylabowych i wyrazów 1-sylabowych.

Przy tych różnicach zadziwia zgodność pod względem częstości występowania zestrojów 2-sylabowych w 13- i 11-zgłoskowcu.

Człony klauzulowe obydwu formatów, z uwagi na jednakową liczbę wchodzących w ich skład sylab (6), nie wykazują istotnych różnic w wypełnieniu ich zestrojami akcentowymi. Zdarzają się nawet sytuacje niemal identycznej częstości występowania jednostek słownika rytmicznego, a to w dwóch wypadkach: 4-sylabowych zestrojów akcentowych i wyrazów 1-sylabowych.

Słownik rytmiczny wiersza Kochanowskiego różni się od słownika rytmicznego jego prozy w każdym typie zestroju i wyrazu. W przeważającej większości są to jednak różnice niewielkie. Istotnych rozbieżności dostrzec można zaledwie kilka.

Człon średniówkowy 13-zgłoskowca w porównaniu z prozą nie wykazuje poważnych różnic w częstotliwości zestrojów akcentowych ani wyrazów. Jedyna istotna rozbieżność dotyczy zestrojów akcentowych 3-sylabowych. W prozie zestroje 3-sylabowe składane i zestroje nie składane reprezentowane są równomiernie, w członie średniówkowym 13-zgłoskowca liczniejsze są składane.

Człon średniówkowy 11-zgłoskowca w zestawieniu z prozą ujawnia jaskrawą różnicę dotyczącą zestrojów akcentowych 4-sylabowych: w wierszu jest ich siedmiokrotnie mniej niż w prozie. Niewielka liczebność tego rodzaju zestrojów jest typowa dla członu średniówkowego 11-zgłoskowców sylabicznych ze średniówką po sylabie 5, głównie z powodu rozpiętości sylabicznej, przy której obok jednostki 4-sylabowej musi poja-

wić się 1-sylabowa⁴. Kolejne różnice to większy udział w wierszu zestrojów 3-sylabowych i wyrazów 1-sylabowych.

Wśród zestrojów akcentowych 3-sylabowych znacznie częściej pojawiają się w członie średniówkowym 11-zgłoskowca zestroje składane niż zestroje 1-wyrazowe. Jest ich w sumie prawie dwukrotnie więcej, w prozie natomiast suma wszystkich 3-sylabowych zestrojów składanych jest równa liczbie zestrojów „prostych”.

Człony klauzulowe zbadanych formatów wierszowych wykazują w stosunku do prozy następujące różnice. Pierwsza z nich dotyczy częstości występowania wyrazów 1-sylabowych, których jest w wierszu mniej o ponad 80%. Druga różnica to znacznie mniejszy udział zestrojów akcentowych 5-sylabowych i dłuższych w wierszu. Przyczyna jest ta sama co w wypadku skromnego udziału zestrojów akcentowych 4-sylabowych w członie średniówkowym 11-zgłoskowca (5 + 6). Natomiast zestroje 4-sylabowe w obu członach klauzulowych są używane częściej niż w prozie.

Zestawienie słownika rytmicznego 13-zgłoskowca (7 + 6) i 11-zgłoskowca (5 + 6) oraz prozy pozwala stwierdzić, iż najbliższe prozie są człony klauzulowe wymienionych rozmiarów wersyfikacyjnych. Także człon średniówkowy 13-zgłoskowca ujawnia w porównaniu z badaną prozą niewielkie odrębności. Najbardziej różni się od prozy najkrótszy odcinek wierszowy — 5-sylabowy człon średniówkowy 11-zgłoskowca.

Tabela 1. Słownik prozy (zestawienie procentowe)

Objaśnienie: + sylaba (lub wyraz) akcentowana; — sylaba (lub wyraz) nieakcentowana; / przedział międzywyrazowy. Toż w następnych tabelach.

Jednostki	Proza <i>in continuo</i>	Jednostki	Proza <i>in continuo</i>
Zestroje akcentowe		Wyrazy	
1-sylabowe	6,19	1-sylabowe	38,09
2-sylabowe	41,42	w tym: +	7,34
w tym: + —	37,97	—	30,75
+/-	1,30	2-sylabowe	39,08
-/+	2,14	3-sylabowe	15,72
3-sylabowe	29,70	4-sylabowe	5,51
w tym: — + —	15,12	5-sylabowe i dłuższe	1,62
-/+ —	10,49		
inne	4,09		
4-sylabowe	14,76		
w tym: — — + —	5,47		
-/- + —	4,20		
inne	5,09		
5-sylabowe i dłuższe	7,89		

⁴ Zob. Z. K o p c z y ń s k a, L. P s z c z o ł o w s k a, *Z zagadnień struktury językowej polskiego sylabowca*. „Pamiętnik Literacki” 1968, z. 2, s. 185.

Tabela 2. Proza a 11-zgłoskowiec (5+6) (zestawienie procentowe)

Jednostki	Proza <i>in continuo</i>	11-zgłoskowiec	
		5-średn.	6-klauz.
Zestroje akcentowe			
1-sylabowe	6,19	7,13	6,09
2-sylabowe	41,42	45,12	46,55
w tym: + -	37,97	38,82	44,25
+/-	1,30	2,41	0,97
-/+	2,14	3,88	1,32
3-sylabowe	29,70	36,20	27,12
w tym: - + -	15,12	12,90	15,28
-/+ -	10,49	16,47	9,01
inne	4,09	6,82	2,82
4-sylabowe	14,76	1,78	19,08
w tym: - - + -	5,47	0,31	8,48
-/- + -	4,20	0,73	6,97
inne	5,09	0,73	3,62
5-sylabowe i dłuższe	7,89	10,17	1,14
Wyrazy			
1-sylabowe	38,09	45,28	30,45
w tym: +	7,34	9,50	6,94
-	30,75	35,78	23,51
2-sylabowe	39,08	41,20	44,40
3-sylabowe	15,72	12,01	18,39
4-sylabowe	5,51	1,28	6,60
5-sylabowe i dłuższe	1,62	0,20	0,33

Tabela 3. Proza a 13-zgłoskowiec (7+6) (zestawienie procentowe)

Jednostki	Proza <i>in continuo</i>	13-zgłoskowiec	
		7-średn.	6-klauz.
Zestroje akcentowe			
1-sylabowe	6,19	8,15	4,59
2-sylabowe	41,42	44,46	41,49
w tym: + -	37,97	40,94	39,00
+/-	1,30	1,19	1,01
-/+	2,14	2,32	1,47
3-sylabowe	29,70	30,46	31,73
w tym: - + -	15,12	12,27	18,76
-/+ -	10,49	12,27	12,05
inne	4,09	5,91	0,91
4-sylabowe	14,76	12,72	19,59
w tym: - - + -	5,47	3,36	9,75
-/- + -	4,20	4,19	6,07
inne	5,09	5,16	3,77
5-sylabowe i dłuższe	7,89	4,19	2,57
Wyrazy			
1-sylabowe	38,09	40,33	30,42
w tym: +	7,34	8,89	5,21
-	30,75	31,43	25,21
2-sylabowe	39,08	43,07	41,75
3-sylabowe	15,72	12,61	19,71
4-sylabowe	5,51	3,41	7,69
5-sylabowe i dłuższe	1,62	0,56	0,41

Tabela 4. Średnia rozpiętość jednostek słownika

	Rozpiętość (w sylabach)	
	zestroju	wyrazu
Proza ciągła	2,80	1,94
Wiersz		
11-zgłoskowiec		
człon średniówkowy	2,63	1,69
człon klauzulowy	2,65	2,02
13-zgłoskowiec		
człon średniówkowy	2,64	1,81
człon klauzulowy	2,73	2,06

Ponieważ rozporządzamy materiałem dotyczącym słownika rytmicznego prozy i wiersza drugiej połowy w. XIX⁵, interesujące wydaje się porównanie tego słownika z przedstawionymi tu analizami wersyfikacji Kochanowskiego. Porównanie to, być może, pozwoli dostrzec istotne podstawy ewolucji polskiego wiersza sylabicznego.

Główna różnica między prozą autorów drugiej połowy w. XIX a twórczością prozatorską Jana Kochanowskiego polega na niższym udziale wyrazów i zestrojów akcentowych krótkich, tj. 1- i 2-sylabowych, oraz częstszym korzystaniu z zasobu wyrazów i zestrojów dłuższych, 3- i 4-sylabowych, przez pisarzy XIX wieku. Jedynie udział wyrazów i zestrojów 5-sylabowych i dłuższych wyraża się tą samą liczbą.

W odniesieniu do zestrojów akcentowych różnice te są stosunkowo niewielkie, natomiast w wypadku wyrazów — znaczne. Największe różnice można zaobserwować w częstości występowania wyrazów 1- i 3-sylabowych. Wyrazów 1-sylabowych w badanym zakresie prozy XIX-wiecznej jest znacznie mniej niż u Kochanowskiego (30,99% wobec 38,09%), przy czym wspólna jest ogromna przewaga atonów (w. XIX: 24,80%; Kochanowski: 30,75%). Z kolei udział wyrazów 3-sylabowych w prozie drugiej połowy XIX w. jest wyższy niż w prozie Kochanowskiego (21,95% wobec 15,72%).

Także proporcja między zestrojami „prostymi” a składanymi w obrębie zestrojów akcentowych 3- i 4-sylabowych kształtuje się odmiennie w porównywanych okresach. Zestrojów 3-sylabowych „prostych” jest w badanej prozie XIX w. znacznie więcej niż złożonych, u Kochanowskiego zaś obie odmiany wyzyskane są w równym stopniu. Zestroje 4-sylabowe „proste” w XIX-wiecznych utworach prozaicznych stanowią, tak jak w prozie Kochanowskiego, połowę wszystkich zestrojów 4-sylabowych, z tym, że w tych pierwszych najliczniejszą grupę wśród zestrojów skła-

⁵ Červenka, Kopczyńska, Pszczołowska, Sgallová, Sławow, *op. cit.*

danych stanowią zestroje typu: $-/-+-$, u Kochanowskiego zaś przewagę zdobyły zestroje o innej budowie.

Zestawienie frekwencji poszczególnych typów wyrazów i zestrojów akcentowych w wierszu drugiej połowy w. XIX z wyrazami i zestrojami w poezji Jana Kochanowskiego pozwoliło dostrzec następujące zbieżności i różnice:

1. Człon średniówkowy 11-zgłoskowca (5 + 6)

a) Zestroje akcentowe. W każdym typie zestroju różnice są niewielkie, z wyjątkiem zestrojów marginalnych ilościowo, tzn. 5-sylabowych i dłuższych. W wierszu drugiej połowy XIX w. jest ich prawie trzykrotnie mniej.

b) Wyrazy. Znaczna różnica dotyczy niższego udziału monosylab w XIX-wiecznej poezji. Różnicę tę wyrównuje nieco większy udział wyrazów 2- i 3-sylabowych.

2. Człon średniówkowy 13-zgłoskowca (7 + 6)

a) Zestroje akcentowe. Podobnie jak w członie średniówkowym 11-zgłoskowca różnice we wszystkich typach zestrojów są niewielkie.

b) Wyrazy. Dwie poważne różnice dotyczą wyrazów 1- i 3-sylabowych. Pierwszych jest w zbadanym okresie XIX w. mniej niż u Kochanowskiego, drugich zaś znacznie więcej.

3. Człon klauzulowy 11-zgłoskowca (5 + 6)

a) Zestroje akcentowe. Wiersz drugiej połowy XIX w. odznacza się skromniejszą liczbą zestrojów 2-sylabowych, a zdecydowanie większym udziałem zestrojów 3-sylabowych (41,68% wobec 27,13%).

b) Wyrazy. Wyrazów 2-sylabowych jest w XIX-wiecznej poezji mniej niż u Kochanowskiego, 3-sylabowych zaś więcej.

4. Człon klauzulowy 13-zgłoskowca (7 + 6)

a) Zestroje akcentowe. Podobnie jak w członie klauzulowym 11-zgłoskowca zdecydowaną przewagę zestrojów 3-sylabowych w poezji drugiej połowy XIX w. (43,95% wobec 31,73%) wyrównuje mniejszy o około 5% udział zestrojów 1- i 2-sylabowych.

b) Wyrazy. Wyrazów 3-sylabowych jest w drugiej połowie XIX w. znacznie więcej niż u Kochanowskiego.

Przedstawione tu porównanie można w następujący sposób zreasumować:

1. Człony średniówkowe obydwu badanych formatów kształtowane są podobnie przez poetów drugiej połowy w. XIX i przez Kochanowskiego pod względem frekwencji poszczególnych typów zestrojów akcentowych.

2. Największe różnice w zakresie członów średniówkowych związane są z występowaniem wyrazów 1- i 3-sylabowych. Monosylab (atonów) w wierszach XIX-wiecznych jest znacznie mniej niż u Kochanowskiego, a wyrazów 3-sylabowych dużo więcej.

3. Człony klauzulowe 11-zgłoskowca (5 + 6) i 13-zgłoskowca (7 + 6)

wiersza drugiej połowy XIX w. różnią się od członów klauzulowych w utworach Kochanowskiego zdecydowanie większym udziałem zestrojów akcentowych i wyrazów 3-sylabowych, a także skromniejszym udziałem 1-sylabowych. Pokażny udział zestrojów i wyrazów 3-sylabowych wskazuje na tendencję drugiej połowy XIX w. do sylabotonizacji członów klauzulowych poezji, co u Kochanowskiego się nie przejawiało.

Z analizowanego materiału wynika, że wiersz i proza drugiej połowy w. XIX w. większym stopniu niż poezja i proza Jana Kochanowskiego korzystają z wyrazów i zestrojów 3-sylabowych. Jednocześnie ów materiał XIX-wieczny cechuje się niższym udziałem zestrojów, a przede wszystkim wyrazów 1-sylabowych. Fakt ten związany jest ze zmniejszeniem się operatywności zestroju składanego w organizacji toku rytmicznego.

Na zakończenie należy podkreślić, że stosunki między słownikiem rytmicznym prozy i wiersza Jana Kochanowskiego oraz poetów drugiej połowy XIX w. kształtują się analogicznie w zakresie udziału krótkich wyrazów i zestrojów (1- i 2-sylabowych), których jest więcej w wierszu niż w prozie, oraz że najbliższe prozie zarówno w wersyfikacji Kochanowskiego jak i poetów XIX w. są obydwie człony 13-zgłoskowca i człon klauzulowy 11-zgłoskowca, a najmniej zbieżności z prozą wykazuje człon średniówkowy 11-zgłoskowca.

Słownik rytmiczny prozy i wiersza Kochanowskiego cechuje w porównaniu z analogicznym słownikiem dla drugiej połowy XIX w. krótsza rozpiętość jednostek. Taki jest stan dotyczący wszystkich wyrazów i zestrojów akcentowych oprócz jednego typu zestroju: 5-sylabowego. Zestroj taki w członie średniówkowym 11-zgłoskowca Kochanowskiego pojawia się stosunkowo bardzo często, prawie trzy razy częściej niż u poetów drugiej połowy XIX w. posługujących się rozmiarem 11-zgłoskowym. Są to w znacznej większości wypadków zestroje składane, często przy użyciu dwóch lub nawet trzech wyrazów 1-sylabowych. Pokazuje to, w jaki sposób gospodarował Kochanowski wyrazami 1-sylabowymi (częściej u niego niż u poetów drugiej połowy XIX w.) w przypadku budowy krótkiego odcinka wierszowego.